

It was determined that the features of the historical development of the state mark this process. The existence of multifacetedness in the definitions of the concepts "civil society" and "civil society institution" formulated by scientists was established. Based on the results of the study and analysis of the work of domestic and foreign scientists, the main stages of the development of civil society were characterized. The author's own vision of the periodization of the formation of civil society in independent Ukraine is presented.

The approaches followed by scientists when defining the definitions of such concepts as "civil society institution" and "civil society institution" are analyzed. The criteria by which it is expedient to delimit these concepts have been defined. It is emphasized that the correct definition of such a category as "civil society institution" and its adequate interpretation requires the definition of the immanent features of this phenomenon.

The author's definition of the concept of "civil society institution" has been formulated, by which the author understands independent, independent from the state, voluntary associations of socially active citizens, created to realize the public interest, whose activities take place within the legal field and are regulated by the dispositive method of legal regulation.

Among the immanent features of civil society institutions, the following are highlighted: 1) voluntary creation; 2) direction of activity – realization of public interest thanks to initiative of members; 3) the activity is regulated by law, but has a dispositive character; 4) inherent organic type of management structure, horizontal connections prevail.

Keywords: civil society, institution, institution, state, rule of law, immanent feature.

DOI: 10.33766/2524-0323.103.35-43

УДК: 323.21

Шуміло О. М., кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ (м. Суми, Україна)

e-mail: shumilo12@ukr.net

ORCID iD : <https://orcid.org/0000-0002-0506-4631>

ДО ПИТАННЯ КЛЮЧОВИХ ІНСТИТУТІВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті на основі аналізу наукових поглядів учених запропоновано авторське визначення поняття «громадянське суспільство». Акцентовано увагу на тому, що громадянське суспільство складають інститути. Розкрито наукові думки з приводу переліку ключових інститутів громадянського суспільства, на основі чого сформульовано власне бачення щодо цього питання.

З'ясовано, що громадянське суспільство – це широка система взаємозв'язків, відносин і структур, що складається з індивідів, груп, спільнот та організацій, які діють незалежно від держави і сприяють забезпеченню свобод, прав та інтересів громадян. Воно характеризується демократичними принципами, участю громадян у прийнятті рішень, розвитком цивільного суспільства, плюралізмом, самоорганізацією та взаємодією між різними суб'єктами суспільства. Громадянське суспільство стимулює акти-

вну громадянську участь, розвиток громадських інституцій, об'єднань і сприяє зміцненню правової держави та соціальної справедливості. Громадянське ж суспільство не обмежує свою діяльність схваленими на рівні керівництва держави положеннями, до того ж може їх заперечувати, боротися з ними.

Аргументовано, що інститути громадянського суспільства – це сукупність організацій, структур, груп і механізмів, які функціонують у рамках громадянського суспільства з метою захисту і просування громадянських прав, свобод та інтересів, забезпечення активної участі громадян у суспільному житті та взаємодії з державою.

До ключових інститутів громадянського суспільства віднесено: неприбуткові організації, громадські об'єднання, благодійні фонди, соціальні рухи, незалежні ЗМІ, професійні організації, освітні інститути, релігійні організації, громадські форуми, фонди соціальної підтримки. Наголошено, що саме окреслені вище інститути складають основу громадянського суспільства, вони взаємодіють між собою і забезпечують функціонування останнього в цілому. Саме вказані інститути сприяють розвитку демократичних цінностей, підтримці прав і свобод громадян, формуванню громадської свідомості та взаємодії між суспільством та державою.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститути, права, свободи, інтереси, громадян.

Постановка проблеми. Дискусію щодо розуміння громадянського суспільства, аж до заперечення його евристичної цінності, обумовлено тим, що вчені застосовують різні методології дослідження та акцентують увагу лише на окремих аспектах цього явища, зокрема мова йде про його інститути. З огляду на зазначене вище, цілком справедливим буде зазначити, що громадянське суспільство – це, перш за все, системна сукупність інститутів, які є незалежними від втручання держави, а їх ключове призначення полягає в тому, щоб забезпечити необхідні умови для реалізації прав, свобод та інтересів кожної особи, а відтак вивчення інститутів громадянського суспільства має важливе не тільки теоретичне та практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Низку проблемних питань, пов'язаних із функціонуванням громадянського суспільства, у своїх наукових працях розглядали О. П. Віхров, І. О. Віхрова, П. М. Рабінович, С. Г. Рябов, З. І. Тимошенко, Г. П. Щедрова та багато інших. Утім, незважаючи на значний теоретичний доробок, варто зауважити, що громадянське суспільство постійно змінюється, розвивається, а відтак питання щодо осмислення інститутів громадянського суспільства в новітніх умовах має значний гносеологічний потенціал.

Формулювання цілей. Мета статті зводиться до встановлення кола інститутів громадянського суспільства, їх змістовного аналізу з урахуванням думок вітчизняних та зарубіжних науковців, а також авторської позиції. На досягнення зазначеної мети спрямоване вирішення наступних завдань: з'ясувати глибинний зміст поняття «громадянське суспільство», розкрити зміст терміна «інститут» з правового погляду.

Виклад основного матеріалу. На початку наукового дослідження варто з'ясувати внутрішню сутність поняття «громадянське суспільство». Так О. П. Віхров та І. О. Віхрова використовують термін «громадянське суспільство» для

опису всіх відносин у суспільстві, які не є державно-політичними, тобто тих аспектів життєдіяльності суспільства та окремих осіб, які перебувають поза впливом держави і не підлягають її директивному регулюванню та контролю. Учені вважають, що головними ознаками громадянського суспільства є: існування відокремленої від держави структури, яка складається з громадян та їхніх добровільних об'єднань; наявність вільних відносин між суб'єктами громадянського суспільства; існування пріоритету громадянських прав над державними законами; забезпечення прав і свобод особистості; наявність приватної власності, вільної конкуренції та вільних відносин обміну товарами та послугами (ринку); саморегуляція взаємин між людьми та їх добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психологічних норм, які регулюють суспільне життя; широкий перелік соціальних ініціатив; збереження культури і традицій тощо. Отже, громадянське суспільство можна охарактеризувати як вільне, демократичне і правове суспільство, спрямоване на інтереси конкретної особи [1, с. 300].

Безсумнівно, в основі категорії «громадянське суспільство» лежить саме громада, сутність якої, на переконання І. Vercseg, зводиться до трьох найбільш уживаних інтерпретацій (місцева/сусідська, цікава/виборна громада та спільнота). Дослідниця вважає, що громада є культурним середовищем, простором для громадянського суспільства, адже діяльність людей може з'являтися в певному культурному контексті (громада) і паралельно може інтегруватися в місцевий та наднаціональний рівень (громадянське суспільство) [2, с. 7].

Зазначимо, що в умовах постмодерну, множинності векторів розвитку людини в суспільстві, появи нових течій, субкультур, напрямів діяльності, зокрема в IT-секторі з неформальними підходами до організації роботи співробітників, а також високим рівнем корпоративної культури, громадянське суспільство перебудовується, частково підлаштовується під нові умови дистанційної діяльності, цифровізації, безпекової ситуації в контексті режиму воєнного стану в Україні.

Громадянське суспільство – це певний механізм неформального соціального партнерства, який уможливує підтримання балансу існуючих інтересів у суспільстві та їх реалізацію. Підґрунтям та ознаками громадянського суспільства є ринкова економіка із властивою їй багатоманітністю форм власності та відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, виокремленість різних груп і верств у ньому, множинність незалежних політичних сил і партій, недирективно сформована громадська думка і, найголовніше, вільна особа з розвиненим почуттям громадянськості та власної гідності [3, с. 169-170].

Цікавою є позиція дослідника щодо розуміння ринкової економіки як підґрунтя громадянського суспільства. Дійсно, в умовах адміністративно-командної економіки, що була характерною радянському періоду вітчизняної історії, формально існували окремі громадянські рухи, зокрема піонерський та комсомольський, але останні, на наше глибоке переконання, сутнісно не можна вважати прикладами інститутів громадянського суспільства, адже їх діяльність координувалася державою, у тому числі на рівні вищого політичного керівництва

визначалася ідеологія, символіка, напрями діяльності. Громадянське ж суспільство не обмежує свою діяльність схваленими на рівні керівництва держави положеннями, до того ж може їх заперечувати, боротися з ними.

Громадянське суспільство створює необхідні умови й атмосферу для безперешкодної реалізації основних прав і свобод людини і громадянина, принципів демократії, рівноправності, моральних і культурних цінностей, ідеалів справедливості. Але громадянське суспільство є продуктом довгострокового історичного розвитку, тому було б нереальним очікувати, що українське суспільство одразу ж після досягнення політичної незалежності зможе створити всі необхідні передумови формування громадянського суспільства і відповідної йому демократичної соціальної правової держави [4, с. 3].

Проте після Революції Гідності почалася стрімка розбудова громадянського суспільства в Україні. В умовах воєнного стану, завдяки сформованому рівню згуртованості представників громадськості, вдалося за доволі короткі терміни на рівні волонтерів організувати потужний гуманітарний рух, що досі має значний вплив як на забезпечення цивільного населення постраждалих від війни регіонів, так і відіграє важливу роль у продовольчому, матеріально-технічному забезпеченні українських військовослужбовців.

Водночас варто бути свідомими й того, що громадянське суспільство в сучасних умовах є полем, де суб'єкти змагаються за цінні ресурси та центральні позиції, і сьогодні громадський рух спрямований не лише на політичних і бізнес-лідерів, а й на лідерів громадянського суспільства, які обміняли свою демократичну функцію «вартових» проти держав і ринків на престиж і статус у нових контекстах [5, с. 83]. Також акцентуємо увагу на позиції Т. Osborne, який до загроз для ідеї громадянського суспільства як концепції ліберальної політичної теорії, засобу балансування держави та її партнерів, відносить також і популізм [6, с. 175].

Цікавою в контексті нашого дослідження є думка А. В. Новіченка про те, що співіснування держави та інститутів громадянського суспільства в сучасному світі – складний процес взаємоконтролю і взаємообмежень, у якому держава – суб'єкт, що володіє владними повноваженнями, дозволяє громадянському суспільству проникати у сферу своєї діяльності за допомогою допуску інститутів суспільства до реалізації державних функцій, у тому числі і функції правоохоронної [7, с. 31].

Дійсно, розуміння громадянського суспільства та широти напрямів діяльності його інститутів нерозривно пов'язане з соціально-економічними, політичними реаліями в конкретній державі, де воно функціонує. Це може знаходити свій вияв в обмеженнях, заборонах або, навпаки, створенні сприятливого середовища для розвитку громадянського суспільства.

Згідно з П. М. Рабиновичем, громадянське суспільство можна визначити як систему відносин та зв'язків між людьми, їхніми спільнотами та об'єднаннями, які мають формально визнані державою юридичні можливості бути власниками засобів і результатів своєї праці та брати участь у політичному житті та управлінні суспільством. На переконання вказаного вище вченого, основними

ознаками громадянського суспільства є: а) людина з її потребами, інтересами, правами і свободами є центральним суб'єктом суспільства. Вона активно діє в суспільстві і має необхідні можливості для цього (матеріальні, часові, освітні тощо). Повага до особистості як найвищої цінності є основним принципом такого суспільства; б) більшість людей є власниками; в) ринкова економіка, яка має соціальну орієнтацію, регулюється державою; г) громадянське суспільство полягає у плюралістичному саморегулюванні, включаючи політично активних громадян. Таким чином, узагальнює вчений, громадянське суспільство є системою взаємозв'язків і відносин між людьми, які мають рівні правові можливості, відокремлене від держави, активно діють у суспільстві та беруть участь у його управлінні та політичному житті [8, с. 24].

Таким чином, громадянське суспільство – це широка система взаємозв'язків, відносин і структур, що складається з індивідів, груп, спільнот і організацій, які діють незалежно від держави і сприяють забезпеченню свобод, прав та інтересів громадян. Воно характеризується демократичними принципами, участю громадян у прийнятті рішень, розвитком цивільного суспільства, плюралізмом, самоорганізацією та взаємодією між різними суб'єктами суспільства. Громадянське суспільство стимулює активну громадянську участь, розвиток громадських інституцій, об'єднань і сприяє зміцненню правової держави та соціальної справедливості. Як зазначалося раніше, громадянське суспільство складається з окремих інститутів.

О. С. Лотюк зауважує, що інститут завжди історичний і може бути проаналізований як із точки зору домінуючих у певному суспільстві ціннісних установок, так і тих, що притаманні іншим суспільствам, тому цінність будь-якого інституту є відносною. Інституалізація – це процес формування інститутів та їх легітимізації (визнання та ціннісного сприйняття), що зазвичай охоплює тривалі історичні інтервали. Інституалізація громадянського суспільства проходить найперше через нормативно-правові компоненти, головним чином через суб'єктивні права і визнання ціннісних установок, які утворюють середовище для утворення ресурсів солідарності [9, с. 33].

Зауважимо також на важливості детального наукового осмислення інституалізації громадянського суспільства як стратегічно важливого в умовах воєнного стану напряму, адже наразі окремі волонтери, що займаються гуманітарною допомогою цивільному населенню та військовим часто діють достатньо стихійно, не вступаючи при цьому в жодні громадські організації чи благодійні фонди, не ведуть формально визначеної звітності про свою діяльність. Такі проблеми породжують необхідність подальшої інституалізації громадянського суспільства в Україні, зокрема у сфері гуманітарної допомоги населенню.

Отже, інститути громадянського суспільства – це сукупність організацій, структур, груп і механізмів, які функціонують у рамках громадянського суспільства з метою захисту і просування громадянських прав, свобод і інтересів, забезпечення активної участі громадян у суспільному житті та взаємодії з державою.

На нашу думку, серед ключових інститутів громадянського суспільства найбільш доцільно виділити такі:

1) *сім'я як базовий інститут громадянського суспільства*. Так S. Power, E. Muddiman, K. Moles, C. Taylor акцентують увагу на складному та суперечливому положенні сім'ї в літературі про громадянське суспільство. У деяких джерелах сім'я розглядається як наріжний камінь громадянського суспільства. В інших сім'я впевнено позиціонується поза громадянським суспільством, навіть протилежно йому [10, с. 193]. Проте, на наше глибоке переконання, саме сім'ї відводиться роль провідного інституту, у межах якого закладаються первісні базисні мовні форми, формується сам феномен культури громадянського суспільства

2) *неприбуткові організації* – це організації, які в процесі діяльності не переслідують комерційні інтересами та займаються різноманітними громадськими питаннями. Вони можуть бути спрямовані на захист прав людей, екологічний захист, благодійну діяльність, освіту, культуру тощо;

3) *громадські об'єднання* – це організовані групи громадян, які мають спільні інтереси та працюють разом для захисту своїх прав і реалізації спільних цілей. Це можуть бути професійні асоціації, профспілки, громадські рухи тощо. Так хорватський науковець В. Гоїко зазначає, що в просуванні громадянських цінностей громадські об'єднання відіграють важливу роль задля побудови громадянської культури [11].

4) *благодійні фонди*. До них належать організації, що займаються збором коштів та наданням благодійної допомоги особам або групам осіб, які потребують допомоги. Вони сприяють розвитку соціальних програм, медичному обслуговуванню, освіті та інших гуманітарних ініціатив;

5) *соціальні рухи* – це організовані групи громадян, які активно працюють над розв'язанням конкретних соціальних проблем, таких як права жінок, права меншин, захист навколишнього середовища тощо. Вони здатні мобілізувати громадську свідомість і впливати на прийняття політичних рішень;

6) *незалежні ЗМІ, які включають незалежні журналістські організації*, які забезпечують об'єктивну і неупереджену інформацію громадянам. Вони виконують важливу роль у контролі діяльності держави, розкритті корупції, формуванні громадської думки та забезпеченні свободи слова. U. Baasanjav наголошує на комунікативних і деліберативних потенціалах та можливостях використання соціальних медіа для громадянських дискурсів, поставлених науковцями в традиції «деліберативної сфери», що розширюється [12, с. 230].

7) *професійні організації* – це асоціації та об'єднання фахівців із різних сфер діяльності, які працюють на захист інтересів своїх членів та сприяють професійному розвитку. Вони відіграють важливу роль у підтримці стандартів якості, етики і професійної відповідальності;

8) *освітні інститути*, до яких відносяться школи, університети, наукові центри та інші освітні установи, які забезпечують навчання, розвиток та передачу знань. Останні сприяють формуванню громадянської свідомості, розвитку критичного мислення та підготовці кваліфікованих фахівців для суспільства;

9) *релігійні організації*, якими є церкви, молитовні громади, духовні організації, які займаються релігійною діяльністю та надають духовну підтримку своїм членам. Їх діяльність спрямована на формування моральних цінностей, духовному розвитку та підтримці громадського благополуччя;

10) *громадські форуми* – це платформи та об'єднання, де громадяни мають можливість висловити свої погляди, обговорити проблеми та приймати спільні рішення;

11) *фонди соціальної підтримки*. Це некомерційні організації, які займаються збором та розподілом фінансових ресурсів для допомоги потребуючим групам населення;

12) *творчі об'єднання*, що сформовані на основі спільного креативного осмислення тих чи інших процесів у суспільстві.

Висновки. Таким чином, саме окреслені вище інститути складають основу громадянського суспільства, вони взаємодіють між собою і забезпечують функціонування останнього в цілому. Указані інститути сприяють розвитку демократичних цінностей, підтримці прав і свобод громадян, формуванню громадської свідомості та взаємодії між суспільством і державою.

В умовах воєнного стану вважаємо за необхідне проведення подальших комплексних досліджень, спрямованих на детальне вивчення функціонування інститутів громадянського суспільства в нових умовах, проблемних аспектів їх діяльності та напрямів удосконалення. Хочемо зауважити, що творчий, ідейний потенціал громадянського суспільства дозволяє організовувати все нові платформи взаємодії громадських активістів із науковцями: проведення спільних конференцій, тренінгів, конкурсів, виставок, реалізації спільних соціальних проєктів і т.ін. Такий напрям спільної діяльності також покликаний втілювати в креативній діяльності громадськості ті положення, які осмислені науковцями,

Використані джерела:

1. Віхров О. П., Віхрова І. О. Теорія держави і права: курс лекцій: навчальний посібник. Чернівці: Десна Поліграф, 2015. 304 с.
2. Vercseg I. Modern communities - civil society. *Civil Szemle*. 2019. № 16 (1). Pp. 7-14.
3. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації: монографія. Київ: Промінь, 2003. 464 с.
4. Бабкін В. Д. Соціальна держава та захист прав людини. *Правова держава: Щорічник наук. праць ІДП ім. В. М. Корецького НАН України*. 1998. Вип. 9. С. 3-11.
5. Johansson H., Uhlin A. Civil Society Elites: A Research Agenda. *Politics and Governance*. 2020. № 8(3). Pp. 82-85.
6. Osborne T. Civil Society, Populism and Liberalism. *International Journal of Politics Culture and Society*. 2021. № 34(2). Pp. 175-190.
7. Новіченко А. Історико-правовий огляд взаємодії органів охорони правопорядку з громадськістю. *Європейські перспективи*. 2021. № 3. С. 31-39.
8. Рабінович П. М. Громадянське суспільство і правова держава (загально-теоретичні міркування). *Українське право*. 1996. № 3. С. 22-34.
9. Лотюк О. С. Зміст та класифікація інститутів громадянського суспільства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2014. Вип. 29(1). С. 32-35.

10. Power S., Muddiman E., Moles K., Taylor C. Civil society: Bringing the family back in. *Journal of Civil Society*. 2018. № 14(3). Pp. 193-206.

11. Gojko B. Croatian civil society getting status of reliable stakeholder. *Civil Szemle*. 2007. № 4(1). URL : <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000253726300007>. (дата звернення: 20.09.2023).

12. Baasanjav U. Social Media and Credibility: Civil Society Organizations in Mongolia. In : *11th International Conference on Social Media and Society (SMSociety)*. Ryerson University, 22-24 July. Pp. 230-237.

References:

1. Vikhrov, O. P., Vikhrova, I. O. (2015) Teoriia derzhavy i prava: kurs leksii: navchalnyi posibnyk. Chernihiv : «Desna Polihraf». [in Ukrainian].

2. Vercseg, I. (2019) Modern communities - civil society. *Civil Szemle*, 16(1), 7-14. [in English].

3. Kremen, V., Tabachnyk, D., Tkachenko, V. (2003) Ukraina: problemy samoorhanizatsii : monohrafiia. Kyiv : «Promin». [in Ukrainian].

4. Babkin, V. D. (1998) Sotsialna derzhava ta zakhyst prav liudyny. *Pravova derzhava - Constitutional state*, issue 9, 3-11. [in Ukrainian].

5. Johansson, H., Uhlin, A. (2020) Civil Society Elites: A Research Agenda. *Politics and Governance*, 8 (3), 82-85. [in English].

6. Osborne, T. (2021) Civil Society, Populism and Liberalism. *International Journal of Politics Culture and Society*, 34 (2), 175-190. [in English].

7. Novichenko, A. (2021) Istoryko-pravovyi ohliad vzaiemodii orhaniv okhorony pravoporiadku z hromadskistiu. *Yevropeiski perspektyvy - European perspectives*, 3, 31-39. [in Ukrainian].

8. Rabinovych, P. M. (1996) Hromadianske suspilstvo i pravova derzhava (zahalno-teoretychni mirkuвання). *Ukrainske pravo - Ukrainian law*, 3, 22-34. [in Ukrainian].

9. Lotiuk, O. S. (2014) Zmist ta klasyfikatsiia instytutiv hromadianskoho suspilstva. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu - Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, issue 29(1), 32-35. [in Ukrainian].

10. Power, S., Muddiman, E., Moles, K., Taylor, C. (2018) Civil society: Bringing the family back in. *Journal of Civil Society*, 14 (3), 193-206. [in English].

11. Gojko, B. (2007) Croatian civil society getting status of reliable stakeholder. *Civil Szemle*, 4(1). URL : <https://www.webofscience.com/wos/woscc/full-record/WOS:000253726300007>. [in English].

12. Baasanjav U. (2020) Social Media and Credibility: Civil Society Organizations in Mongolia. *11th International Conference on Social Media and Society (SMSociety)*, 230-237. Ryerson University. [in English].

Стаття надійшла до редакції 23.09.2023

Shumilo O., Professor of the Department of Legal disciplines of the Sumy branch of the Kharkiv National University of Internal Affairs, PhD in Legal sciences, Professor (Sumy, Ukraine)

THE QUESTION OF KEY INSTITUTIONS OF CIVIL SOCIETY

In the article, based on the analysis of scientific views of scientists, the author's definition of the concept of "civil society" is proposed. Attention is focused on the fact that civil

society is made up of institutions. Scientific opinions on the list of key institutions of civil society are revealed, but on the basis of which the own vision on this issue is formulated.

It was found that civil society is a broad system of relationships, relations and structures consisting of individuals, groups, communities and organizations that act independently of the state and contribute to ensuring the freedoms, rights and interests of citizens. It is characterized by democratic principles, participation of citizens in decision-making, development of civil society, pluralism, self-organization and interaction between various subjects of society. Civil society stimulates active civic participation, the development of public institutions, associations and promotes the strengthening of the rule of law and social justice. Civil society, on the other hand, does not limit its activity to provisions approved at the level of the state leadership, moreover, it can deny them and fight against them.

It is argued that the institutions of civil society are a set of organizations, structures, groups and mechanisms that function within the framework of civil society with the aim of protecting and promoting civil rights, freedoms and interests, ensuring active participation of citizens in public life and interaction with the state.

Key institutions of civil society include: non-profit organizations, public associations, charitable foundations, social movements, independent mass media, professional organizations, educational institutes, religious organizations, public forums, social support funds. It is emphasized that the institutions outlined above constitute the basis of civil society, they interact with each other and ensure the functioning of the latter as a whole. These institutions contribute to the development of democratic values, support of the rights and freedoms of citizens, formation of public consciousness and interaction between society and the state.

Keywords: civil society, institutions, rights, freedoms, interests, citizens.